प्रवेश सं० 22869

विषय: वेद:

क्रम सं०

नाम बौधायनप्रयोगटीका

ग्रन्थकार

पत्र सं० 34-66

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) 35

पंक्ति सं० (पृष्ठे) 8

आकार: 10.5" x 4.6

लिपि: दे. ना.

आधार: कागज़

वि० विवरण

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१९५९—५०,०००

C01854

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भेहति। अवशिष्टं सर्वं। आग्नीध्रः। अरत्नस्ते दिवं मास्कानिति चतुर्थमभिगृह्णाति नात्रपरिग्र
हः स्तउत्तिनिवर्त्तनेऽग्रेऽभिग्रहणमाम्नातं। स्फ्येन वेदिं परिगृह्णाति। अध्वर्योरधिकारः। अग्ने
करिष्यमाणस्य प्रतिज्ञामात्रं परिग्रहशब्दार्थप्रदर्शनार्थं। अग्रिमेण कर्मणा वेदिदेशः परिग्र
हीतः परिच्छिन्नाद् पूर्णमासांगत्वेन कृतनइति यावत् वसवस्त्वा परिगृह्णन्त्विति दक्षिणतः प्राची
ने रखां लिखति। स्फ्येन निकृष्टेनेन। दक्षिणपार्श्वे संज्ञामात्रनुसारेण प्राचीं दक्षिणां श्रोणीमा
रभ्य दक्षिणां सपर्य्यन्तं प्राक्रमामिरेखा करोति। प्राचीमित्यर्थसिद्धेऽपि वचनं पूर्वपरिगृह्णाति।
स्युक्तं ततः। सामन्तप्रतीत्यप्रदक्षिणमित्याशयन्तिपारिभाषिकं तन्निवृत्त्यर्थं। गायत्रेणत्वा
दसेतिमन्त्रान्तः। रुद्रास्त्वेति पश्चाद्वा लेखां लिखतीति पूर्ववत्। त्रैष्टुभेन छन्दसेत्यन्तं ततः सर्वत्र मं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्राताऽनुसारेण उदीचीमितिसष्टार्थकथनसंधानकरणे दक्षिणापवर्गशंकानिरासार्था। आदिपा
ल्लोपन्नरत॥ प्राचीं। पूर्ववत्तेय। रुद्रारलेनिक्षिपमाणेया। जमानं गृहस्पते परिगृह्णाते नि। चौवेद्यर्स
वृत्रपत्यमितश्चाहवनीयं प्रतीची श्रोणी अभिग्राह्यपत्यं मध्ये मल्लता भवति। एतन्सर्वं सुल्भे दृष्ट
व्याख्यानं। वेदिं पि गृह्णाती तिप्रान्तसामं त्रेपि प्राशं चौवेद्यंसा वृत्रपत्यभिन आहवनीय मितिसष्टा
प्रागपवर्गं नामं यो रुत क्षानरथ्यप्राचीं लेखा लिखनितयाशचौवेद्यसो भवतरत्नपर्यंतर्थं वप्रतीवीश्रो
णी इत्यपस्यापि सघास्तापमत्वाउदीचीमित्युक्तामितिभाव॥ अत्रासपो रुत्रपतरर्शनां मथा देवो त्रप
नं कार्यं मिति दक्षिणोत्तरयपरित्रह्योस्यादारंभ इति भाष्यकृन्मतं। तन्नु रिनो यहणविरोधिकृथं युक्तं
मस्येसनुतांसंकीर्त्यां। इमांनवक्रमेन्विन्द्रवो॰ एतरेकम्पो गुष्टामहि॰ विशं त्विति मंप्रेष्यति। अत्र प्रेष्यतीति

नरुतिनवप्रेष्यंनिर्दिशतितथाप्युक्तप्रकारेण कात्यायनभारद्वाजोक्तिम्या मात्रीध्रप्रेषोवान्यप्रे
षोतिवक्तुं शक्यं तथापि किमत्रप्रेषितेन कार्ये। इमांनएकत्रुणुत वेदिमेन्येतावदेशकार्थं प्रती। पत्नेत्य
त्सर्वस्कृतिमात्रेननरैः कर्तुं शक्यमिति प्रेषकापो नुपपत्तिरित्यदृष्टार्थं प्रेषधमेण मंत्रजलमात्रं क
र्तव्यमित्येव युक्तं। गां दोहपवित्रे इति वत। तथैषाहबोधायनः। जपती मानरा इत्यादि। अपहतो रक्ष
थिव्या आदेवयजं वहेति स्फेनोन मात्रचमुद्धत्योत्करं विषपति॥ वेदेसपरित्वं वंमृद्दं। देवस्य सवितुः सव
इति एवनतिदेवस्य सवितुः सवे कर्मक्रएवं तो मानुषायावः श्रिवाश्रो लधयो मूलं हि मिष सिनिवा। वेध
सइति पूर्वस्यांतः ग्रागपरवर्गं। स्फोनैवडंगुलां अंगुलांसीत्वामात्रीरथवर्त्ममात्री यावत्याष्ठिपे स्वेतं
तावतीं वा। खननपरिमाणं निम्नतायाः डंगुलादि सीतामीरध्रखनिः। रथस्य चक्रखनिर्वर्त्म। यावत्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ष्मिंयेयषष्ठ्यर्थेचतुर्थी।पादस्यपाश्चाद्भागःपार्ष्णिस्तस्यायावान्भागःस्थेनस्तत्समीपेस्थेनंगुणवचन
त्वान्नपुंसकतावतीवारचनंदितिसर्वत्रसंबध्यते।नैतामात्राअतिलनति।अंगुल्यादिपरिमाणं
मात्रामानानितामात्राअतिक्रम्यनखनेत्।अधिकंनखनेदित्यर्थः।ननुकुतोधिकताप्राप्तिःसत्य
विधिष्ठितिचेत्।सत्यंन्यूनताथाअप्यनुज्ञानार्थमिदमुच्यतेतएवज्ञापकात्।एताभ्योमात्राभ्योन्यून
तावरंभवतुसमतावापरंत्वधिकतामाभूदित्यर्थः।दक्षिणतोवर्षीयसींपुरिषवतींप्राचीमुदीचींप्रव
णांकरोति।ब्राह्मणानुकरणेनेतदर्थवादस्मरणाय।तत्रप्रतीचीनंदक्षिणाऽपेत्यमितिदिग्द्रुपप्रवणा
तामिंदाग्नदर्शनार्थंतेनप्रयोजनंवस्यतेदक्षिणभागेकिंचिदुन्नतांचद्रुप्राक्स्यवर्षीयापादेशःपुरीषव
तीउत्क्षी।णीमृत्पूर्णा।पंतदंती।खननेनमृद्यथोपर्यागच्छेत्तथाखनेत्तत्रसुस्थलसमवेधमात्रेणखनेत्॥प्राची

मुदीचीमाग्नेयभागस्तेनप्रवणांनिम्नांप्रागुदक्प्रवणामितीवक्ष्येगुरुनिर्देशेनप्रत्येकमप्यन्वयोयथास्या
त्तेनप्राचीप्रवणांउदीचीप्रवणांप्राचीमुदीचींप्रवणामितिविकल्पत्रयंतृतीयस्यसंभवार्थंवाशब्दोनो
क्तोविरोधाद्विकल्पःस्वयमेवभविष्यतीतिदर्शयितुं।अतएवापस्तंबःप्राक्प्रवणांप्रागुदक्प्रवणांनेति।
यन्मूलमतिशेतेस्कंधेनतच्छिन्नत्ति।मूलामोपधीनामतिरिच्यतेतस्कंधेनच्छिनत्ति।यत्पुरीषमतिरिच्यत
उत्करंतद्वपति।प्रवणताकरणेसमीकरणेचयत्पुरीषमतिरिक्तंतत्रप्रदेशांतरंनयेदपितुतद्बहिरुत्क
रएवन्यास्यमित्यर्थः।आहार्यपुरीषांयशुकामस्य।पशुकामयतेयोयजमानस्तस्यदर्शपूर्णमासयोः
सन्नद्धावांपुरीषांवेदिंनयस्थंकुर्यात्।अन्यतोमृदमानीयवेदिमध्येनिनयेत्साआहार्यपुरीषातत्प्रकार
माहपत्नाकृत्वननानेत्कृत्वामंत्रेणपुरीषंखात्वाहरतिशुल्वांत्तरेदेवस्यसवितुःसवदतिखात्वामृद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मस्वातार्थं चैवामाहरेदित्यर्थः यजमानेन पशुकामो वेदिमाहार्यपुरीषां करिष्य इति कृते सकल्पे
खनेन पुरीषमाहृत्याहार्यपुरीषां कुर्यात् अत्र पौर्णमास्यां वेदिं करोतीति सिद्धस्त्वारंभो नियमार्थ इति
न्यायात्पौर्णमास्यामेवावेदिं करोत्यमावास्यायां तत्र श्वेधुर्वेति फलति एन तत्रापयित्वमेव पूर्वेनोक्तं वेद
करणं नेत्र खर्हिराहरणात्पूर्वं वा तत्र अभिधानेन तत्रैवामावास्यायां वेदिः स्यात् तानापिनर्थमेवोक्तं न त्वेतत्
त्वोपवसमावास्यायामिति कर्तव्यतानोक्रमेव कृत्वेतितत्र वेदिकरणस्यानभिधान्न तत्कार्यमिति तत्रैव
विद्यतं तेयतादेवदेव कृत्वेन्यस्मिन्यज्ञे सत्येव वेदं मारभ्य तेयनिकल्पम् छयं श्वेगुरमावास्यायां करोति
न्यनुन्नैते। तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्वेते वेदेन विना वेदेः कर्तुमशक्यत्वात् यथास्थानस्थितं वेदमपे
स्यानं। तमेव करोतीति स्थान विशेषो योनएवनोक्तो स्मिन्यज्ञे सामर्थ्याद्रेतन्नास्तिदेरिनिभावः पत्नाताएमाहृ

पुरस्ताद्बर्हिषश्चाहरणात् अत्र यज्ञे वेदस्यानादरयत्नश्च सामर्थ्येन श्वे कृत्वा पश्चाद्वर्तयित्वा ततो बर्हिरिध्मस्त
तोंऽन्ते वेदीत्यादिशाखापवित्रकरणादि पूर्ववत्। यस्तद्य भेदकवाशास्त्राभावेपि प्रमाणमुपन्यस्तं न वि
स्मरणीयं। श्वेगुर्वेदिकरणा उत्तरपरिग्राहे ब्रह्मण आमंत्रणानुज्ञापसेकथं। वेदिः स्यादत आह। आगु
तरस्मात्परिग्राहाहान्नान्त्रिश्वेंधुः करोति सहब्रासरेण परिग्राहेण॥ अन्यदुत्तरपरिग्राहश्चत्यभृत्यार्थे ल्प
तिनवनान्तरं। विहृतिविशेषे यस्मिन्काले श्वे कृत ब्रह्मकेकर्मण्यभिसोदामहे वेत्यपेपक्षः। अथवा विने
वामंत्रणानुज्ञाभ्यामुत्तरपरिग्रहः। भ्रष्टत्माहा ब्रह्मनुत्तरं परिग्राहं परिग्राही ष्यामीत्यामंत्र्य परिशुद्धानि।
आणवुउल्कं करोतीत्यक्रमेव विपरीतमेके समामनन्तीति मंत्रे श्वे परिग्रहेयनुभिरुत्तरं। येमेत्रैवमिवस्तेत्यादि
भिः श्वेपरिग्राहे। स्वशाखायामुक्तेत्युत्तरपरिग्राहं समामनन्तीति तत्र पजुर्वीनमस्तीत्यादिभिरुत्तरपरिग्राहो व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्पतेर्न्ये॰शास्त्रमिस्ते॰पूर्वपरिग्रहइतिविप्रतिपत्तौपर्युपमंत्रात्तथापियजुःशब्देनोत्तरेषांव्यवहारोऽत्र
लोस्तियथायजुरितितेनैवशब्देनोक्तेषुयजुष्षुकृतः।मंत्रशब्दःसामान्यवाच्यपिद्विपादवद्गुत्वेनकर्म
तयावसवस्त्वेत्यादिषुप्रयुक्तोविशेषपरः।अत्राहुर्येविकृतिषुयत्रानयावेवपूर्वपरिग्रहोऽत्रतेनतत्र
तच्छास्त्रयैवक्रमोग्राह्यइतिअन्यथावसवस्त्वेत्यादि।मंत्राविनियोजकत्वात्तत्रत्वाकाशेषोविरुध्येत
तथाहि।त्वेग्निनांमांचोनयवमुभिरीक्षिणतोरुद्रःपश्चाद्विन्येकृतरतदइतिदिक्त्रयेमंत्रसंबंधार्थमप्यम
र्थवादःपुरस्तादग्निनैवजयइत्युक्तंतदनग्निवतिविहारेपथुवस्तुवरुणप्रयासोविरुध्येतानडक्षप
तमितियजुषाग्राह्यणंलिंगयोःपूर्वपरिग्रहेविरोधेनशाखांतरीयक्रमोग्राह्यइत्यर्थः।अनेनम
ननत्रागाधर्मत्वेनमंत्रशब्दप्रयोजनमप्युक्तंतेवसवस्त्वेतिदक्षिणतःपर्यग्नित्वान्नितिपत्रैरेवस्यात्त

येभ्यस्तात्त्प्यत्रास्तत्तोभिधानात्तेमंत्राउत्तरपरिग्रहार्था।अन्यच्छाखीयोना।मानुमसीतिदक्षिणतत्त
नसदनमसीतिपश्चावदनश्चोरसीत्यत्तरतः।परिगृह्णातीत्यर्थते।अपंस्वशाखाक्रमःपरिग्राहशब्दोपि
तियेगसंज्ञे।धारसिस्वधाऽसीतिस्येवनत्रतीर्थीतमास्थिवेदिमितितेषपनत्यगपवर्गोसमीकरोति।
अत्रभूमिभृत्वेतियाजमानं।पुरोक्रूरस्येत्यस्तिमंत्रवेदिमितिशेषः।यजनदइतिमंत्रपश्चार्धेवेदेर्विदंती
यदेशेस्फ्यंनिर्यचंस्तष्टे।छायोस्तरलोऽनोदेहीतिमप्रेष्यति।पश्चार्धतव्याख्यातंत्रितृतीयभागोपिस्फ्यः
पश्चात्यएवपश्चार्धेत्यकार्यःस्वपश्चार्धस्तामध्यात्।प्रयमेतृतीयभागानांतरमेवस्फ्यंमर्ध्यमभागेवस्थि
तमुदगग्रहेत्वमस्थलेस्थिरंधृत्वासंप्रेष्यति।यजुर्वेदनाध्वर्युरितिपरिभाषितत्वात्शास्त्रादिकंसर्वम
ध्वर्युर्नैवकार्यंसंप्रेषोपिनचान्यस्मप्रेष्यस्यवचनमस्तियेनवचनलक्षणाइत्युदइतिभाष्यपान्नाहि

दृष्टोऽस्ति लिंगेन ब्राह्मणेन वा यथा यो दृष्टोऽग्निहोत्रेति धर्म्या ना यो श्रं संप्रेष्यतीति नापि संभवः श्रामकरत्वतया
त्मानं मन्त्रेव प्रेषेण संस्कारजनकत्वसंभवात्। वचनमस्ति येन वचनत्वस्मरणाइत्तरइति प्राप्नुयान्न्या
हितेनाचार्येस्येष्टमन्येन कार्यमित्यन्यस्तत्रतः। दृष्ट्वा श्रामोणिकस्याहुण्योऽल्कर्मेति कौशल्या नाउ
पेक्ष्यमेतत्सर्वो नान्यार्थैः स्वज्ञातैरेस्तया। विरोधादेवमन्यत्रज्ञेयः प्रैषस्यनोरणयः ३ध्यावाहीति ध्यस्य
प्रथमनिर्देशो जघ्यंतत्वेन क्रमनियमार्थो दक्षिणामिथमुत्तरंवाहीरिति मविधानात्। अथैकपविक
स्यापि पत्नीमंत्रत्वेन्म विहितं। नहि प्रकृता गृहोत्वोतिवस्यन्या चार्यैः। मंत्रस्य सर्वप्रकृत्यर्थत्वेना विशे
षेणाश्रमस्य पत्नीपदेन प्राप्त्या विनानापत्नीमन्त्रोपनसंभवान्नवाधोपि प्राप्तियसिकमविरुद्धमेकवचन
मुद्देश्यगतमविवक्षितं चातत्रमोहणणगास्तदनप्रकारमाह। अग्निहोत्रहवणीं पवित्रांतर्हितामप आनी

योरं चं स्फ्यमपहत्याने वेदीधारयन्स्फ्यस्यवल्मन्नुपरिनिनीय वर्तमधस्थेति स्फ्यापदेसारयति। यत्राग्निहो
त्रहवणीति एत्स्य नैव नस्थां पवित्रेऽयं तथोयाय। आनीयनं त्रगमनायस्फ्यं स्तनस्यानेविहायापयानी।
पोरणपवर्गेति यस्समेव स्फ्यमपस्य रेनत्यकुर्वन्निवोनरतः किंचिद्दवनी यतं कृतामहस्तेनधारयन्नेत
वेद्यो दक्षिणे नाग्निहोत्रहवण्या। मः॥ रापतरूता अपः किंचित्पूर्वकृतं स्फ्यवर्त्मनि निनीय स्रावयित्वा
संस्पृष्टा ३ पनिनीय पित्वा यत्लंवा के स्फ्येनासंस्पृष्टा निर्ग। यप्रैषावसरेति यं कस्फ्यस्तंभनस्थानेस्फ्यस्य पदेत
त्रासारयति मन्त्रेणायं द्विस्माते दृषंध्यायेत्। यंयजमानो द्वेष्टि तमधपृथ्वीयेन स्पसहपेणानत्तदुवेन वा
मनेसाध्या नं कुर्याशदुपकारकमिदं यद्यपि यं द्विष्यो येस्यरूपेणानद्धरेनमवामनेसाथ दिशास्तणेसुने
वैनमर्पयणीत्ति वाक्यशेषस्तथापि तायेवा। दण्वनत्वाभिचारिकत्वमाहन्त्येवं तत्सार्थेनाद्दस्या पोठनदर्भि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तां।यथाकामपक्षाभावेफलपरमर्थवादएवमभिचरन्नितिपक्षाभावेपिवेदिंप्रतिकूलार्थंव्यापकपर
मप्यर्थवादएवनमुवैर्यनिष्टप्रयोजनलाभावेतिसर्वत्रत्रयंशत्रोरभावेपिभवेच्छत्रुःप्रतिकूलत्वे
न्माननमेवभ्रातृव्यमपहतीतिलिंगात्नाशतभृष्टिरसिवानस्पत्योद्विषतोवधइत्युक्तेरस्यमुदस
ति।उत्करप्रउत्करप्रदेशेस्फ्यंत्यजति।किंनिदूरनतवोर्ध्वमुंचति।यथासुत्कःउत्करेपतति।पुरस्ता
त्प्रत्यंचंस्फ्यविमतउपोहति।स्फ्यमुत्करेनिरस्तमाहायउत्करस्यपूर्वदिशिउत्करमभिमुखंस्फ्यमूलप्रदेशा
न्मुष्टिप्रदेशेधृत्वाकर्षति।नानवनिज्यहस्तौपात्राणिपराहण्यान्वेदिंपरिमृशत्यास्तरणात्।हस्ता
वप्रक्षाल्यपात्राणिनसंमृशेतनचवेदिमास्तरणात्।प्रक्षाल्यापिदर्भैःआस्तरणात्पूर्वंवेदिंनस्पृशेदि
तिमासमर्थोत।अन्यथास्तरणात्पूर्वमेवप्रक्षालनं।विधायानेकानिकर्माणिविहितानितत्रकःप्रसं

गोप्रक्षालितहस्तस्यास्तरणात्पूर्ववेदिसंस्पर्शे।।हस्तावनवनेनिज्यस्फ्यंप्रक्षालयतिनाग्रंपरिमृशति।पूर्वेश्वा
तुरुणमेककार्यत्वात्तथाभिन्नप्रयोगोयुक्तानुकरणार्थो।स्फ्यप्रक्षालनसमयेनाग्रभागंहस्तेनपरिमृशतिप्र
क्षालनप्रतिषेधोनाग्रभागस्यकिंतुस्पर्शनमात्रप्रतिषेधः।अन्यथाग्रावनेजनंप्रक्षालयतीत्येव
लाघवेनब्रूयात्।अनेनेतभागप्रक्षालनंनोदकधारामात्रेणकार्यमपितुहस्तेनापिमलापकर्षणम
पिकार्यमित्यर्थः।उत्तरेणप्रणीताइध्माबर्हिरुपसादयतिदक्षिणामध्यमुत्तरंबर्हिः।प्रथममिध्माबर्हि
रितिसमस्तग्रहणंसहोमध्यानीयदक्षिणोत्तरभावेनहस्तद्वयेनासादयतिसहैवेतिगम्यते।। इति
महादेवकृतायांहिरण्यकेशिसूत्रेषष्ठः।। वेदप्रोक्तैःस्फ्यवज्रस्फ्यचुम्बमहसंमार्ष्टि।।वेदस्यपरिवासिता
अग्रभागाःशातास्ते।बोधायनोक्तपक्षानंगीकारउक्तःतंनेकेवपदार्थंस्यासंमार्गप्रोक्षणनिष्टपनादिनाक्रां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्ञानुसमयश्चोक्तः। स्वर्येनुपक्षाथ्योनुसमयं दर्शयितुं सहेत्याह। प्राशित्रसहभावोपि प्रयुक्तः नत्वेषां सह
संमार्गः संभवती प्रातिस्विकनियतधर्मत्वात्तस्यमार्गस्य प्रतिज्ञेयं संमार्गस्य यादृक्त्वं तावत दर्शमि
तिज्ञायतेन। यत्र संमार्गस्तत्रैते धर्मा इति नियम उक्तः। प्रतिविभज्य प्रतिविभज्य वा वेदप्रोक्ता।। नीतिर्द्धि
ती यांतत्वेन यां रणमनुवर्तनीयं। यावंति पात्राणि संमार्जनीयानि तावन्तो विभागाः कृत्वा तेन तेन केन सं
मार्गः एकैकस्य। सहस्रो प्रहरणं मंत्रेन सर्वेषां। पशुबंधे अयमेव पक्षः प्रहरणं लनेकश इति विशेषः अ
विभज्य वेति समुदितैः संमार्ग इत्यर्थः। उत्तानानि त्रिर्मार्ष्टि वेदाहे उत्तानेऽग्रभृत्तं तिरश्चीं।। एकैकमेवा
यं धर्मो। संमार्गसमये उत्तानानि त्रिः पार्श्वे बिलानाम् ऊर्ध्वं उत्ताने अग्नि वेति समुदायार्थः। अनिशितारि
यसपत्नक्षयणी इत्यभिमंत्र्य।। एकवारि चतुष्टयं एकांभस्तस्तीर्णेन मंत्रेण निर्देशः सकृन्मंत्रः अ

तानीरिताग्निर्नीहपतिर्देवपत्न्या इत्यादाय। ससुचतुष्टयंतत्रैलम भवाहस्तद्वयेन। वेधानवेरवानसोऽक्तो
दसिलोनस्रुवं जुहूपभृतो सव्येन श्रुवामिति व्यवस्थान विरुध्यते। प्रत्युष्टमित्याहवनीयगार्हपत्ययोर्वा
निष्टपति। नेष्टयामीत्यं त्रस्तं त्रैलान्सजी: स्रुग्भाः। तपतेः सकर्मकस्य रूपं किंचिन्नभाः। करोतीत्यर्थः।
लोष्टमा निर्मृष्टसमिस्त्कवमग्रेरं तरं भ्याकारं सर्वतोविलमभिसंमार्ष्टि मृलेर्दंडा। संमार्जीति मंत्रांतः। एवंस
माष्टीत्यन्वयः। परिवासनदर्भाणां त्रेधावयवाः अग्रमध्यमूलानि। एकैवेनु मध्यवर्जेविनि। योगः अतर
तः समस्यर्थेत सिला। बिलावकासेउक्तोर्तो अग्रैः कथं अभ्याकारं आभं। ग्पगमुलपुनः पुनरित्यर्थः।
पुनर्ग्रैः कुत्र सर्वतो विलमसी। सर्वतोविलस्य बहिर्भागेषु विलमभिमुखं पार्श्वभागे संमार्गमेकैकत्वार
भ्यविलावकाशेएवससाप्तिः कार्येतिभावः। बिलावकाशमेव पुनः पुनः। अन्यत्रसकृदेव संमाष्टि यद्वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

छंसर्वत्रापिपौनःपुन्यंभवेत्तद्दास्कवमभ्याकारमितिपदेऽस्यविशेषेणास्कवसंबंधार्थंतस्माद्दंतर
तइत्येवसंबंधोऽभ्याकारमित्येतस्यएवंचदृष्टार्थताऽभ्याकारस्यात् अंतरतोरजोनिर्मार्जनंपौनःपु
न्येनैवनान्यथाभवतितत्रनसंख्यानियमोपिविवक्षितः। अदृष्टार्थत्वेतुत्रित्वविवक्षास्यात्तद्वा
त्रिरित्येवब्रूयाल्लाघवाद्यतोदृष्टप्रयोजनोऽभ्यासोऽवकाशसंमार्गइतिस्थितंअन्यत्रसकृदेवदृष्टा
र्थत्वाच्चसर्वविषयत्वात्स्वर्थेअभ्यासःकार्यएवमत्रैकत्रेतिचासितं॥ मूलैर्दंडस्कवस्यदंडपरिवा
सनमूलैः प्रागपवर्गंमूलमारभ्यकंठपर्यंसकृत्सकृत्संमार्ष्टिविलस्यतुमध्येवहिश्वजातत्वात्।
अत्रस्कवमेकमेवद्रव्यंप्रकृत्यविहितेसंमार्गेप्रथमतःसकृदेवमंत्रोयत्रैकस्मिन्द्रव्येपिचेष्टार्थत्वे
नार्थौनिष्पद्येतेसकृदेवतत्रमंत्रंब्रूयादितिपरिभाषितत्वात्।नचतदपवादोद्रव्यद्वयत्वेऽप्यावर्तेत

इतिप्रवर्तते।स्कवस्यसंसर्गिद्रव्यत्वाभावात्संसर्गिद्रव्यंहिवर्हीराज्यादिजात्याक्रोडीकारेणैकद्र
व्यत्वाव्याख्यानंतत्रैवात्राविस्मरणायविहितंपुनः। कचाग्रमपिमूलमारभ्यैवदंडस्यपात्रवर्षतं
प्रागपवर्गसंमार्गःकार्यःसर्वसूत्रेषुप्रकारांतस्यादृष्टचरत्वात्।पदविवेकेचनव्याख्यातारोब्राह्मणो
लिंगदर्शनेनदंडमधस्तात्प्रत्यगपवर्गमुपरिष्टात्प्रागपवर्गंसंमार्ष्टीतिव्याचक्षतेतदन्येनात्यंत
मनुमन्यंतेप्राग्न्यायोदंडःन्यायपयोविधकस्यप्रमाणस्याभावात्यदिवाब्राह्मणंतस्मादरत्नीप्रांच्यपरि
ष्टाद्धोमानित्यपरंचाधस्तात्प्रतीचीमितिप्रागपवर्गप्रत्यगपवर्गौविहिताविनितपोस्तथात्वोपपाद
नापार्थवादोनतुसुक्दंडेषुप्रागपवर्गप्रत्यगपवर्गताप्रतिपादनामार्थवादस्तत्प्रकारस्याविधाना
त्। अन्यार्थोदर्थवादादन्यत्रविधिकल्पनेप्रमाणाभावान्न्यायविरोधाच्चेत्यास्तांतावत्। अरत्नुपग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेनदंडो प्रामिरित्यपिनवाहुमात्रा स्फस्फस्फत्वरत्नेः पात्रस्थानत्वात् अरत्नीमात्रत्वं पिपात्रत्वेपी
पात्रयरत्नेकतरार्द्धमात्रमिति संभवेत्येव प्राग्लोमप्रत्यग्लोमारत्निसाम्यं पात्रास्यापी जिलमति
प्रमासेन। भाष्येप्येव येवप्रागपवर्गत्वानबाधितेव। वाचप्राणमिति जुहं प्राचीमग्नेरंतरतोभ्याकं
रयतीचीं मध्येवीत्यघ्नतो मूलेनंदंडं। अत्रवाक्ये क्रियापदाभावादिषेत्वादिमंत्रवत् क्रियाल्लक्षणीया
थ्यावानुषंगोवाकार्यः तत्रानुषंगस्यश्रौतत्वात्स एव युक्तः तत्र पूर्वान्तनस्यायोग्यत्वादग्रिम एवानु
कृष्यते स्त्रीलिंगकर्मकः। सच मानिमृस्यं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीं संमार्ज्मीति चस्फश्चोत्तमित्यत्राप्यप
मेवज्ञेयः। संमार्ष्टीति पूर्वस्मादनुवृत्तेन जुहूमित्यन्वयः अनंतरं प्राचीमभ्याकारमग्नेः प्रागपवर्गं
विलमारभ्याग्रपर्यंतं व्याख्यातमन्यत् प्रतिचीवात्यघ्नतो मध्ये पात्रमेव वात्यघ्नतः तस्यैवानंतरं इतिप्र

कृतत्वात्। संमार्गदर्भैर्मध्यमार्गैः प्रतीचि मग्नेरंतरतो भ्याकारं प्राचीमथ वात्यघ्नतो मूलैर्दंडं अग्रादा
रभ्य प्रतीचीं संधिमारभ्याग्रपर्यंतं प्राची व्याख्यातमन्यत्। मज्जां यो नितिध्रुवां यथा स्रुवं॥ संमार्गा
दिल्लां तरतो यैरेव बहिरपि दंडसंधिमारभ्य पृष्ठतो मपर्यंतमानीयप्रणाल्यां नीय विलएवापु
वर्गः एवं दक्षिणपाम्बोत्तरपार्श्वयोरपि विलएवापवर्गः। मूलैर्दंड पूर्ववत्तात्र दनात्रदर्भमध्यविनि
योगः। एवं च विलेएव सर्वत्राभ्यासो निपतोन्यत्र धर्ममात्रं सर्वत्र सकृन्मंत्रः प्रतिपात्रमिति संक्षे
पः नसंमृष्टां चायं मृष्टां च सः स्रजति। अत्र स्फ्य-मात्रे संमृष्टासंमृष्टसंसर्गप्रतिषेधे पि सर्वपा
त्रविषयत्वेनायत्नवेनन संमृष्टान्यसंमृष्टैरिति विबोधानां तथास्माकमपिज्ञेयं। संसर्गे पुनर्निष्ट
पनं संमार्ग इति कल्पांतरेषु सर्वप्रायश्चित्तं सूत्रे। निष्टपति यथापुरस्तात्॥ निष्टपनस्यादानपूर्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कत्वात् घृताचीरेतस्मादायमनस्त्वमितिनिष्टयति। अनेन घृतं जानुष्ठिंमा निर्मृसं वाजित्वा सप
लसाहः संमार्जीं प्राशित्रहरणं सर्वतो विलमभिसंमार्ष्टि मूले दंडं तूष्णीं के आदाननिष्टपने मं
त्रलिंगस्य बहुवचनस्य विरोधात्। यत्र यत्र पात्रासंमार्गः तत्र तत्र पूर्वपश्चिमां गानीति दर्शितं मं
त्रसात्रसाध्यमभिमंत्रणं निवर्तनेनिवर्तते लिंगविरोधात्। अग्रैरंतरतोभ्याकारमिति पूर्ववद
नुक्तत्वान्नास्त्येवायदिस्यानदास्कवबदितिलाघवेन वदेत् तस्मादग्नेः पृष्ठत आग्रीय विलेऽपव
र्गः॥ पार्श्वयोरपिश्रवावदेवांतरतोभ्याकारमिति वर्जं। मूले दंडमिति पूर्ववत् अत्रापस्तंबो को वि
शेषो आत्यः अस्मत्सूत्रे नभिधानात् प्रोक्ष्यायेगोल्करं दर्भपुसारयतिजघनेन वेति। बोधायनेनाप्यत्रे
णोत्करंतृणोपुसारयित्वा तस्कतं स्कवः प्राशित्रहरणं निष्टप्यांतरतो वेदि थोपण्णं निदधातीति बौधा

यनेनोक्तं तन्मस्कप्रोक्षणी तूष्णीं कृतं कापापासादनं तत्र प्राभावि। स्रिवः शिशया मृसिद्धा हे तिकृतं
माजनान्यभुस्पाग्नावादधाति यन्न रस्मिन्नसंमार्ष्टि। कृतं मार्जनानी। निर्विशेषोपादानं कृतेन
न्यापिविभक्तानिस्कवप्राशित्रसंमार्जनान्येको कृत्यादधाति विभागाभावेनुन्नद्धरोपसमिता।
तिमवीणपि। अभुस्यद्भिपंत्राथोमना गेस्तत्राधारतिपत्तररस्मितिसामीप्यसप्रमीनंतर्धेर्गापात्रसंमार्जो
सितत्रसो। अभ्युस्पमंत्रेणादधातिप्रधानार्थत्वान्मंत्रस्यप्राजापत्यपदेनेतित्र्यासमरणेविधानात्प्राजाप
त्यो वेदेरुत्पूर्यतादाम्बप्रपाजापतयररमितिपाजमानेमिति तत्र। प्रजापतेर्मंत्रलिंगादप्रतीतेर्नां
त्रदेवतानिर्देशः प्रतिपतिधर्मत्वाच्च अतो बोधायनः अथैनां पत्नीं मंत्रेणावेक्षयत्करमभिप्रपाद्यति
प्रविश्यापत्नी आपस्तंबः अपरेणगार्हपत्यमर्धजुमित्यादि बोधायनोजघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विश्वेत्ति न दस्यस्माकमविरोधियात्त्वं। आशासाना सौमनसमितिमौञ्जेनयोक्त्रेणान्यतरतः पाशेन
पत्नीं संनह्य तथ्ये उत्तरेणाग्निं तिष्ठन्ती वा॥ सुकृताय कमिति मंत्रांतः मुंजतृणैर्निर्मितं मौञ्जं योक्त्र
तेन नह्यते येन रज्जुर्वा सेषेण मूले येवा कृतपाशेन पत्नी संनह्यते बध्यते ऊर्ध्वजानुनी वसाः सोपवि
ष्टेति विशिष्टएकः पक्षे द्वितीयस्तु स्थितानुपविष्टेव अत्र पत्नीति प्रथमा कर्तेपितदा संनह्यते इत्या
त्मनेपदं कर्तर्येव। कर्मत्वध्याहार्यमात्मानमिति तदा पत्नीं संनह्येति परस्मैपदं पत्नीमिति द्वितीया वि
भक्तिश्च विरुध्यते अथ संनह्यत इति कर्मणि प्रत्ययस्तदा आशान्येत्यादि समानाधिकरणाउत्तरेण उ
तमपुरुषो विरुध्यते आर्धेवल्लनुगृहीतंलिंगं तु आशासाना सौमनसमित्याह मेध्यामेवैनां केवलीं
कृत्वा आशिषाम् समर्धयपत्नीति ब्राह्मणं मंत्रार्थभूतफलसंपादनं मूर्त्विक् कार्यमेवेतिगमपति ब्राह्मणे।

नदर्थं सुपन्नमपुरुषस्य नुगुण्यायमंत्रप्रयोगः पत्न्या कर्त्विक् कर्तृत्व निर्वाहाय प्रयोक्तव्यम्। त्विजइति
तदेवं न्यायेन सिध्यतीति मन्वानेन ब्राह्मणानुकरणेन सूत्रं रचितमाचार्येण। आपस्तंबस्तु वाचयः
तीत्युक्तवान्। भाष्यकृत्तु मंत्रपाठः पत्न्या उक्तः। संनहनमृत्विजा तदापि समर्ध्यपतीति न समञ्जसं।
अन्यः कर्ता त्वमन्येन करणं मंत्रोच्चारणमित्यपि न समंजसं। तस्माद्दापस्तंबोक्त शाखांतरीयोविशेष
विधिरेव प्रयुक्तो वाचयतीति। ऋत्विग्मंत्रेण वाचनद्वारे मंनह्यति मंत्रेण वाचितेन करणभूतेन स्वकृतोः
स्तयासनहनं साक्षात्तेन त्विजा हं संनह्येसुकृताय इति पत्न्युक्तेन त्विक् पत्नीम नहन संबंध प्रतिपा
दनात्। पत्नीमपि तेनैव प्रपत्नेवाचपतीति न सूत्र ब्राह्मणे विरुध्यते। अपि तु पक्षांते उत्थालं पश्चात
रैः नवासोभिसंनह्येत। वस्त्रमभिलसीतत्तउपरिसंनह्येत् स्त्रीतं नहनं पद्यपि परिहितवस्त्रस्योप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रिन्प्राप्नोमेवतथा पिशाचांतरी। यविज्ञेषविधिनाप्राप्तप्रतिषेधाद्विकल्पः। व्यापत्नवेन विकल्प एव द
र्शितः। संनत्येश्चिनिमयपरस्मैपदं प्रयोजनवाकर्तृसापेक्षं॥ पूषा ते ग्रंथिं ग्रथ्नात्विति स्फ्यतरतो नाभेर्निष्ट
र्क्यं ग्रंथिं कृत्वा मनेस्पस्याश्चिति दक्षिणतो नाभेः परिकर्षति। पूषेति नाभ्यंतरभागे ग्रंथिं कृत्वा निष्ट
र्क्यमिति व्याख्यानं सिरवाग्रंथिकरणवत्तत्न्नावस्मरणी। यग्रंथिं स तइति नाभेर्दक्षिणभागे परिकर्ष
णेनानयति। पत्नीसंस्कारत्वादनेकाहिताग्निपत्न्योः प्रत्यावर्तते संनहनं एकत्वस्याविवक्षितत्वात्प्रति
प्रधानमावर्तते। अथेह पन उपमाङ्क्यस्वेति तिष्ठंतीं गार्हपत्यमुपतिष्ठते। यदासीनां सनद्धां तदोप
तिष्ठते नचोदतिष्ठन इत्यनत्वोत्थानं सिद्धमिति वाच्यं उपान्मंत्रकरणं इत्यात्मनेपदविधानान्मा
त्रोपोत्थानं धातुप्रत्ययपोरर्थः किंतु मंत्रकरणमंजलिकरणपूर्वकं विनयेनाशीर्यज्ञाहवनीयमुपति

ष्ठते इत्यस्त्यासीनाया अप्युपस्थीति चितिद्वमारादुपकारकं कर्म। विप्रतिपत्न्याववर्तते। परार्थोन्ये
केनक्रियेरन्निति जप्रक्तेतेन स्वत्न्यासस्य परार्थकर्मविषयत्वात्परार्थकर्मत्वं तु संस्कारकर्मत्वं
गुणकर्मत्वमिति यावत् अथ सकृत्कृतय पूर्वमुन्मादयेदिति न प्रतिपत्न्या हनीरिति तथापि उ
पस्थानं कामना प्रार्थनं तज्ञोक संस्कारत्वेन प्रतीयत इत्याशीर्मंत्रा आवर्तेत इत्यपि सिद्धं देवानां
पत्नीरुपमाङ्क्यध्वमित्यपरेण गार्हपत्यं देवपत्नीः। उपरिष्टत इत्यनुवृत्तिः गार्हपत्यस्यापरदेशम
वस्थिता देवपत्नीरित्यनुसमधायोपतिष्ठत इत्यर्थः देवपत्नीनां तत्स्थानमिति ब्राह्मणे दर्शना
त् इदमपि प्रतिपत्ति। पत्निपत्न्येषनेत्नोको नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति तत्त मेव देशं प्रेक्षते। गा
र्हपत्यापरदेशमेव प्रेक्षते न तु पूर्वमंत्रशेषोयं कृत्वा तरोकवत् इदमपि प्रधानकर्म द्वितीयाविभक्ति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तु स्तूयमाणा तथा युक्तं चात्नीमिन मितिसूत्रेण विहिता तेन न संस्कारार्थत्वं बोधयति कर्तुः क्रिय
या स्वामुमिष्टत्न मत्वाभावात् एवमुपस्थानादौ सर्वत्र द्वितीया मात्रेण न संस्कारकर्मीव गतिः
देशप्रेक्षणेनात्मनो निष्टपरिहारं प्रार्थयते तेन तः प्रतिपत्तिः। इंद्राणी वा विधः देसप्रजास्ता
येति दक्षिणः पश्चाद्गार्हपत्यस्योदीच्यपविशति॥ गार्हपत्यस्य दक्षिणपश्चाद्भागयोरंतराले
नैर्ऋत्यां दिशि उदङ्मुखमुपविशति यथाप्रदेशं मुख्यपत्न्युपवेशनं समोपइतगसां तामेव दिशाम
वलंब्य व्यवधानेनात्मसंस्कारो यमासीर्मित्वात्। एवं मनद्वा विमोक्षादन्वास्ते। एवंप्रकारेण सं
नद्धा स्तेसंनह्रिविविमोक्षपर्यंतं विमोक्षयमभिव्याप्येत्यर्थः। क्रप्रजसत्त्वा वय मित्यानीताजयति।
सोऽस्वहाभ्यामितिमंत्रांतः। ममपुत्राः शत्रुहणोथो मे दुहिता विराट् उताहमस्मि संजया पत्न्यै स्लोक उ

त्तम इति च। जपती। तिस्रवध्यते चकारः समुच्चयार्थः। आस्त इत्यनेनैवोपविष्टा जपतीति सिद्धेऽपि
यदासीनेत्याह तज्ज्ञायते मंत्रेणोपविश्यानुव्रताभवतास्त इति नोपवेशनन्नियमोऽपेक्षितः तु व्रतमभव
नन्तियमं न मंत्रतवृत्तिमात्रमास्त इत्यस्यार्थ इति तेन निरुद्धोत्थापायिमविहारे यथासुखं नीष्ट
तोत्पपिलभ्यते उपवेशनं तथांगमवस्यं नयात् पूर्वं तदाकय संस्कारः। जपत्नाशीर्मेत्रोयारणं जपश्चा
रादुपकारक इति आनन्तर्येतैत्र योपि प्रतिपत्नी। एतेमंत्रा आधात्पूर्वं तु पत्नी स्वकोशाद्धीत्य प्रयोज्याः
वृषाते विलंब्य मन्त्विति मर्पिधीनस्य गर्गरस्य विलंविष्यतियूषामी वा। पत्न्यधिकारेति टनः त्रिलिंग
पदसमभिव्याहारेण निर्देशादन्य इति न्यायेन वाधितो ध्युपकंत्वे तोत्सर्गस्तादकपदाभावात्पुनरस्य
नुवर्तते। सर्पिर्धायते स्थाप्ये तथा स्थापयेते स्मिन्न सर्पिधानः नस्यात्रे गर्गरशब्दवाचं अधिसिष्यते नस्यमनु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वपूर्वमेववस्त्रादिनापिधानमविहारंप्रत्यानीयस्यापयनितदैववापिधानेनसंस्कारःसर्पिषःकार्योन्य
थोद्घाटनलक्षणसंस्कारासंभवप्रसंगात्।बिलंपात्रमुखंविष्फलद्घाटयतीतियावत्।अन्य
स्मिन्पात्रेनिःषिच्यथावन्निर्वपःस्यन्भवति।अत्रसमांसोनगतोपिसर्पिःशब्दउत्कृष्यानुवर्तनीयो
ध्याहार्यत्वासाक्षान्निकत्वेनजघन्यत्वात्।गर्णगर्दन्यत्रपात्रेसर्पिनिक्षिप्ययागपर्याप्तादधिकंप्रभू
तमितिनिर्वापेवक्ष्यमाणत्वात्।आज्यस्थाल्यांयागपर्याप्तंप्रभूतंनिर्वापेणग्रहोऽस्मन्भवन्तित्तावदाहा
वेदपात्रेतस्मिंगृह्णातीत्यर्थः।अतिरक्तनाच्छिन्नपवित्रेत्याज्यस्थाल्यामाहायमहीनांपयोसीतितस्यां
पवित्रांतर्हितायांप्रभूतमाज्यंनिर्वपति।आसादनस्थानादाहायस्त्रीकृत्यतस्यांगृहीतायांतस्यांपवित्र
मंतर्धायानंतरंतस्यांप्रभूतमाज्यंनिर्वपतिनिर्वापेणकर्मणायागार्थंस्त्रीकरोतिपूर्वसर्पिःशब्दप्रत्युत्त

पिच्छासशब्दप्रयोगोज्ञानितिशब्दव्याख्यानार्थंतेनयत्सर्पतत्त्वात्विरभवदित्यादिशब्दनिर्वचनंनयो
गिनात्वस्थापनार्थंअपिनुक्तिपत्नःकंभवतिप्रभूतमधिकंमहीनामित्यस्यानःसंहितायांनिर्व
णमीतिब्राह्मणेदैवपञ्चायाद्यन्यधिकंपठितमुभयंविकल्पेनज्ञेयंबाढंदृष्टवलात्प्रत्यधिज्ञाविद्धे
दृःसमायत्वात्प्रकरणस्थानसंज्ञाभिर्विनाब्राह्मणंसंहितामंत्रस्यविनियोगः।नचसमानवत्त्वाभे
वाद्विकल्पःआनर्थक्येनसमानत्वात्तज्ज्ञेयाअथब्राह्मणंनरेतावतएवविनियोगात्समानव
त्ता।महीनांपयोसीतिसंबुध्यमानमाज्यंगवामेवेतिगम्यतेमहीतिशब्दोभावीरितःपथ्यागोःकर्ण
जेपमहिविश्रुत्येतानितेअघ्नियेनामानीतिमंत्रोतत्रतिनिधित्वेनमाहिषमाजमन्यद्वागृह्यतेन
हानोहइतिवक्ष्यते।इपेत्वेतिदक्षिणार्धेगार्हपत्यस्याधिश्रयति।आयतनस्यदक्षिणोङ्गारेषुनभस्मनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नत्वाल्लामुख्याधिउपरिस्थापनंनिवापनार्थः। ऊर्जेत्वेत्यपाशमवेदेनोपयम्यपत्न्याउपहरति। त्र्याज्यमि
त्यनुवृत्तिः वेदेनाज्यस्थालीमुपयम्यवेदसहकृतेनहस्तेनधृत्वा तेनैवमहाज्यस्थालींपत्न्याहस्त
योर्निदधातिमंत्रेणोपादानं त्वेतिद्वितीयांतेनकर्मपात्रप्रकाशनादेद्रव्यपल्योः प्रकाशत्वादंगभूतं
नोपादानकर्मणासंबध्यतेमंत्रोनप्रधानकर्मणोपहरणेनायोग्यत्वात्। वेदेनोपयमनमुपहरणां
गंपत्न्यामनधिकारिण्यामुपहरणाभावान्नोपयमनं। महीनांपयोसीतितन्त्सानिमील्यानुद्धृत्य सं
न्यवेक्षते। वेसेकप्रजास्त्वायेतिमंत्रांतः मंत्रेणावेक्षणं तल्लिंगत्वादन्यत्र पत्नींतदुपहृतमेवस्था
यस्याउपहृतंसातथाचान्यस्यैवपुनरुपहरतिसापितथैव। ननुतदितिद्वितीयानिर्दिष्टमाज्यंतत्का
र्यपराणीत्येकेनैवक्रियेरन्नीतिकथमन्यस्याप्यवेक्षणमितिचेन्नउच्यतेद्वितीयोपि तानोपितयोः

मानानिर्णयहेतुः भूतभाव्युपयोगस्तद्यथाज्यएवंपत्न्यायपितस्मात्तल्लिंगैः पत्न्याएवविसर्जन
स्मरणः संस्कारइतितथाहिमंत्रेतावत्प्रजास्त्वायेतिफलश्रुतेः पत्नीसंस्कारः तथामिथुनत्वायेतिच
वाक्यशेषात्त्र्यमेध्यंवाएतत्करोतियत्पत्न्यवेक्षतेगार्हपत्येधिश्रयतिमेध्यत्वायेतीवाक्यशेषेकर्य
निर्देशाद्यथाज्यावेक्षणमाज्यसंस्कारः तस्मात्पत्नीसंस्कारस्तास्तीभिरवेक्षणंबौधायनेनाप्यु
क्तं त्र्यथेनामाज्यमवेक्षयतीतिचक्षुषीतिमिल्येतिपत्नीसंस्कारएवनिमीलनपुनरुन्मील्यावेक्षते
न्यथाविरोधस्यात्वैखानसेनस्पष्टमुक्तंनिमील्यवीक्ष्यानुद्धृत्यसंन्यवेक्षतेवीक्ष्येतिवक्ष्यत्युन्मीनंत्वा
नमात्रंविवक्षितंपत्नीसंस्कारत्वेनप्रतीयमानत्वातेत्र्ययंसंस्कारः कर्तुनापितुभोक्तः तेनैताद्दशाग्र्य
पिसंस्कारः प्रधानत्वादुपकारावपर्यवस्यंतिदीक्षणीयावत् त्र्यतएवमहापितृयज्ञेपिपत्नीगृहे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धासीनाज्यमवेक्षते इत्येवं वरिष्यातिनान्वालेन संयाजयंतीति कर्तृत्वप्रतिषेधात् त्र्याण्दुपकार
कत्वा च वहणप्रधामेषु क्लृप्तं तं न मुमय चेति विहारद्वयेप्याज्यमवेक्षते। तेजोसीति गार्हपत्येधि
श्रयति। अत्र केचिदाहुः यथा नालंभुक्तादिना पत्नीनावेक्षते तदानगार्हपत्येधिश्रयणं यतः
पत्न्यावेक्षितममेध्यं भवतीति मेध्यत्वाय मार्हपत्येधिश्रयणमुक्तं भवतीति तेजसेत्वस्य पाठाय
ज्ञेनुप्रेहीति हरंति। आहवनीयाधिश्रयणार्थं हरंति उपाठाय गार्हपत्यात् अत्र भाष्यकारेणोक्तं द
क्षिणेन वह्नय जमानो नीत्वा हरतीति तत्रायमभिप्रायः आज्येनोदेहीति प्रेषदर्शनात् आज्यनि
र्वपणं तं कर्मैकं सर्वैर्निर्वपं च नादित चोत र उपचारो विहारायतिचेदुनरनोहरेत् दाहवनीयादानी
यासादने प्रत्यगपवर्गता स्यात्सा मा भूदिति तथोक्तं तथा प्रागपवर्गता परिभाषा सिद्धेत्यत्राभिते

स्यातां। अग्निहोतेनो माविनैरित्याहवनीयेधिश्रयत्यग्निस्तेतेजो मविनेघ्रतेयज्ञः ससादयामि
यज्ञेयज्ञः प्रतिष्ठित इति वास्पष्टं। अग्नेर्जिह्वासीत्युत्तरेण प्रोक्षणीः स्यास्य वर्त्मन्सादयति। घेम
वेति मंत्रांतः। आहवनीयायघ्थेनं प्रत्येत्य सादयति वर्त्मन्निति वर्मनीत्यर्थे स्फ्यं कलु गिति लु
क्। प्रोक्षणीः स्यास्यवर्त्मन्सादयति। घेमवेति मंत्रांतः। आहवनीयायघ्थेनं प्रत्येत्यसादयति वर्त्म
न्निति वर्त्मनीत्यर्थे स्फ्यां कलु गितिलुक्। प्रोक्षणीः पात्रयोत्तरतः। आज्यमसीत्याज्यमवेक्षतेत्र
ध्वर्युरेव याजमानस्त्वाघृजमानोपि भक्षीयेति मंत्रांतः उपरिष्टाद्धोत्प्ववनात्। अवेक्षत इत्यनुवर्त
ते। उत्पूयपश्चाद्। अत्र ब्राह्मणेति मीन्यावेक्षेतेति सार्थवादमुक्तं तथैवापस्तंबादिभिरप्युक्तं आचा
र्येणतु पत्न्यवेक्षत इत्यत्रैव व्याख्यातं न तत्रापि भविष्यतीति नोक्तं तत्रनुशाखां तरीयत्वाद्व्याख्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेतेनयत्रयत्राज्यमवेक्षत इति तत्रैवेतौ धर्मौ निमील्यानुब्रूसन्निती शाखांतरीयौ ज्ञेयौ। तेनयाजमानेपि
सिद्धिः अत्र माज्यसंस्कारो द्वितीययामाव्युपयोगादर्थवादाद्य। अर्थवादो हि इत्थ एवाग्नेषोधोम। धतोऽपु
दाज्यमवेक्षइति निर्दिश्य निमील्यावेक्षेत दधारात्मं वक्षुरिति विहिताज्यसंस्कारार्थं वक्षुषोन्यापारेण
व्ययो भवेदतो व्ययप्रति समाधानार्थेन॥ निमीलनेनोक्तंनहि यत्र संस्कारस्तत्रैव वैगुण्यं कुर्यात्। अतएवत
त्राज्यावेक्षणेनपत्नीसंस्कारेजन्ये विषयभूतमाज्यं ममेध्यमद्यघतोन्यस्य मेध्यतां संपादितवत् अतःप्र
वसनियजमानेध्वर्युणा पुनरज्यावेक्षणं कार्यमेव। शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजेसीत्युदगग्राभ्यां पवित्रा
भ्यां पुनरेहारमाज्यं त्रिरुत्पुनाति॥ सकृन्न पाठस्क समुच्चयार्थः ब्राह्मणे तथैव समुच्चय पाठदर्शनात्त
दनुसारि पाठप्रदर्शनेनमतांतरं निरस्तं। यदाहापस्तंबः शुक्रमसीप्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोसी

तिरतीयमिति तन्नेष्टं। समुच्चयपक्षस्तु स्पष्टं वैखानसेनोक्तः शुक्रमसीति त्रिभिरित्युक्तं न तु मन्त्रेकमित्युक्तं
अत्र हि त्रिरुत्पवनं समंत्रमेवेष्टं त्रियजुषेतिब्राह्मणो विधानात्। ननुस्ये नानुक्तेप त्रैकस्मिन्द्रव्ये विचे
ष्टापृथक्त्वे नार्थो निष्पष्टतेसकृदेव तत्र मंत्रं ब्रूयादिति प्राप्नुयादिती चेत्न तत्स्यन्यायस्यानंतरिता
भ्यास विषयत्वात् अत्रतुपुनरहारेणाविजातीयेनांतरितत्वात् पूर्वपठितमंत्रेण जनिता चास्कृता
वास्कृते र्विछेदात्तुनः पुनर्मंत्रणभाव्यमिति न्यायेन पूर्वन्यायवाधोभविष्यति ब्राह्मणं तु तस्यैवन्या
यस्यानुवाद इति तदपिनोक्तं ब्राह्मणो समुच्चयस्क शुक्रमसि ज्योतिरसीतेजोसीत्याह रूपमेवास्य
तन्महिमानव्याष्टेक्तिर्यजुषात्रयइमेलोका एषांलोकानामात्यैत्रिस्त्रिया ह्युइयज्ञः अथोमेध्यत्वा
येति समुच्चयपाठोऽस्तेतियजुषेत्येकवचनेन च समुच्चयं प्रतिपादयंति त्रिर्यजुषेत्यनुवादोऽयमर्थ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वान्वयापार्थिवादेनचादृष्टसंस्कारत्वा वगतिः प्रयोजनंअन्यथाऽपगतमलापकर्षणमात्रेणादृष्टेसं
भवत्यदृष्टकल्पनानन्याय्येतिमाभुयात्तन्माभूदेषांलोकानामान्ध्यमेध्यत्वायेतिद्वाभ्यांप्रयोजन
स्यदर्शितत्वात्तत्रादृष्टसंस्कारत्वानुवादप्रयोजनमितिसर्वमवदातंभाष्यमप्येवंयोज्यंएतैःसमु
दितैर्मन्त्रैःप्रतिमंत्रंत्रयात्मकमितिपुनराहृत्याहृत्यापुनाति। एवमत्रक्रमःअज्यास्यात्मांपवित्रे
पश्चाद्भागमारभ्यप्राग्भागनीत्वापुनः। पश्चाद्भागमानीयततोमंत्रेणोत्पुनातिपुनर्द्विरेवमेवनवप्र
त्यगपवर्गत्वमन्याय्यमितिवाच्यमकृत्यैवप्रत्यगपवर्गादिहितोत्सर्गस्यवाधिकाभवेत्। ब्राह्मणे
प्रनाराहारंएवसिवहिप्राणापानौसंचरतः इतिप्राणापानरूपयोःपवित्रयोःसंचारउक्तःप्राणोहि
प्रागपवर्गसंचरतितस्यमुखनासिकनिरोधेननिरोधोयतःअपानःप्रत्यगपवर्गेणंस्यनिरोधोऽ

पानद्वारनिरोधोपतोदृश्यतेतस्मात्प्राणापानगतिभ्यांक्रमिकाभ्यांपुनराहारेप्रत्यगपवर्गतानिवार्येति।
पुनराहारमितिणमुलप्रत्ययाचांपुनराहारंगमुत्यवनस्यमन्त्रोपितेननपुनराहारेमंत्रमंवधःतूष्णी
मेवकृत्वामंत्रेणोत्पनंउभयोत्पवनसंवधियाजमानमङ्गिराज्यमीत्यादिदेवोवइति।त्रिःप्रोक्षणीःउत्पु
नातीतिसंवध्यतेपञ्चोगापत्रेतिस्पष्टंब्राह्मणेउक्तंज्ञेयंपुनराहारमितिनानुवर्त्ततेत्रिरितित्यनुवर्नेपि
तुंप्राकेपुनस्त्रिरित्वभिधानात्त्रिरेवनपुनराहारमित्यर्थः।आपोरेफतपिप्रीतमधासमङ्क्तानिपदस्यार्थं
मन्नहृणीयमानाइतिवा।प्रोतणपुवनेवकल्पिकः॥अंतर्वेद्याज्यानिगृह्णाति॥स्कवंवेदिमध्येधारयित्वागृह्णा
तीत्यर्थःधर्मान्वकंप्रतिज्ञामात्रं।स्कवेणानिष्कासिना।गृह्णातीत्यनुवृत्तिःनिष्कासःशेषःसोस्तीतिनिष्का
सीतथानभवतितेनपूर्वशेषरहितेनेत्यर्थः॥वेदेनोपयम्य॥स्कचमितिशेषःवामेनसवेदांस्कचंधारयन्

दक्षिणेन स्रुवमित्यर्थं प्राप्तं। बौधायनेन तथैवोक्तं वेदे प्रतिष्ठाप्य गृह्णीतेइति॥ चतुः पंचवा जुह्वां गृह्णा
त्यष्टौ दशवोपभृति यथा जुह्वामेवं ध्रुवायां॥ अवस्थमापक्षद्वयमेव सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव पंचगृही
तान्येवा षोडशान्याज्यानि विंशानि वा षोडशानीति स्वयं वदयति स्वब्राह्मणानुसारेण दश गृह्णात्युप
भृति पंचगृह्णात्तमित्तरयोरित्येके समाम्नं नं तोत्यापस्तंवः। भूयो जुह्वामाज्यमिष्टमुपभृति भूयिष्ठं ध्रुवा-
यां गृह्णातीत्यनुवर्तते। भूयो भूयिष्ठमिमित्तिसमानार्थमतीशयेन वह्नित्यर्थः। अतिशयेना॥ ल्पमल्पि
ष्ठं ल्पिष्ठमुपभृतित्येतावत्तान्ययोर्बहुस्विल्पत्वेनरयोर्वा भूयिष्ठमित्य॥ पीष्टसिद्धौ गुरुनिर्देशस्तारतं-
म्यस्यात्पंतानिशयार्थः। उपविलस्याल्याज्जुहूधारयमाणो मध्यदेश उपभृति भूमौ प्रतिष्ठितायां ध्रुवाया
षोडशान्याज्यानि गृह्णाति। आज्यस्थाल्या विलेन समम् उपविलं जुहूधारयमाण गृह्णाति गृह्णामिति प्रि

परिणामेवन पूरणीयं स्थाल्या मध्यदेशे धारयमाणः इति संवंधः उपभृत्तामिति विपरीणामः। भूमौ
प्रतिष्ठितायामत्र न विपरिणामापेक्षा काम्यापक्षो वक्तुमुक्तं षोडशानीति नो चेद्विंशपक्षेपि ह्ना से
न काम्यात्म दशत्वस्यानन्याभूदिति षोडशपक्षे काम्यैकविंशत्वं विंशपक्षेपिनित्यावाधेनैकविंश
त्वस्य काम्यस्य संभवोर्थादुक्तः। आज्यग्रहणकाले पशुकामः सप्तदशान्याज्यानि करिष्येन तथा प्रतिष्ठ
कामएकविंशानि करिष्य इति कुर्वीत विधातुमत्ययानुसारेण संकल्पं यजमानेन कृते अध्वर्युर्गृह्णाति
एवं परिभाष्य प्रयोगक्रममाह स्रुषं त्वा प्रुक्तायामित्येते जुह्वां गृह्णाति पंचानां त्वावातानामितिचोत्त
रे रुपभृतिध्रुवायां च॥ श्रुतं त्वेति त्रिषु मध्यमे धाम्ने धाम्न इत्यनुषंगः संहितायामाध्वर्यवपठितास्त्रयः
याजमाने त्रयो दश तेषां लिंगेनाध्वर्यवे विनियोगः संगत्या याजमाने प्रथमस्या वृत्तिश्चां षोडशपक्षे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मंत्रविभागेगौद्रव्यस्थयन्देभ्यावर्तनइत्यत्राज्यानुद्रातृनानिसर्वाणियहणानिसमंत्राण्येवेतिस्थितेज्यु
ह्वायहणेस्रुक्संत्वेतिमंत्रइतिकरणेनादिम्रष्टः सर्वोपियदेकएवतदात्तस्यत्रिएवृतिः प्रसज्येतत्त
दर्थमुक्तमेतैरितिबहुत्वं। तथाप्येकशेषादेकत्वमेवेतिचेतन्नएतैरितिव्यर्थंस्यात्। आचार्यःपुनःएक
मंत्राणिनिपरिभाष्यकथंब्रूयादेतैरितिबहुवचनंयत्रमंत्रसमुदायोमंत्रोविहितःतत्रमंत्रैकत्वमेवप्र
साधितंतदधिकप्रयत्नाद्बहुवचनोपेधाद्वनान्यमंत्रनातएवपूर्वमुभयहेत्वभावेएकमंत्रत्वेनव्या
ख्यानाद्युक्तितस्येवाभ्यासोपितत्रतत्रयथाकथंचिज्ज्ञाप्यमप्यनुगुणीकृतंकचित्परिहृतंवा। पंचानांत्वेत्य
स्माद्युतैरैःपंचानांत्वत्रैनामित्यादिभिरुपमृत्यष्टमिर्ध्मप्यांचतुर्भिःअधिकस्तस्यामेवसमदरुत्वेज्ञेयःकं
स्यायत्वेतिकाम्येलिंगात्। इदानींविंशेकविंशपक्षयोर्मंत्रविभागमाह। यद्यल्पायाः स्रोमंत्रास्तेषामर्धे

रूपभृतिगृह्णीयाद्दर्धैरितयोर्यदिभूयांसःसोवसिष्टाविकल्पार्थाः॥ विंशेषुतथैकविंशेषुतथै० चाल्मीयांसो
मंत्रास्तेषांचतुर्थाविभक्तानांमध्यमभागद्वयंमंत्रीस्तैरुपभृतिग्रहणमाद्यंतभागद्वयमन्त्रीस्तैःप्रथमभागे
स्तैर्जुह्वांचतुर्थभागस्थैध्रुवायांप्रथमप्रथमावृत्त्यासंख्यापूरणंतथाचषोडशाज्यपक्षेयस्यांयेविनीयुक्ता
स्तेनस्थैवयाह्याइत्यर्थः वक्ष्यमाणमंत्रैःत्रिभिःसंख्यापूरणमितिवदिष्यतितथाचविंशतीर्मंत्राःषोडशान्य
पक्षेकथंविनियोगइत्यतआहावशिष्टाश्चत्वारोविकल्पेनपूर्वैःसहयास्याइतिभावः। स्रुक्मसिज्योतिधामा
सिप्रियंदेवानामनाधृष्टंदेवयजनंदेववीतयेत्वागृह्णामीतिवासंख्याःपूरयतिधामासीतिवासर्वासुस्रु
क्मसीत्यादयःस्वयमियंदेवानामित्याद्यनुषक्तागृह्णामीत्यन्ताःषोडशपक्षेविकल्पार्थाःअपरत्रसंख्या
पूरणार्थाः। धामासीत्ययमेववासंख्यापूरणार्थःतद्यमर्थःतदपर्थःस्रुक्संत्वेतित्रिभिःपंचानांत्वेत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

केनचतुर्ह्णां चतुर्गृहीते। शुक्रमसि प्रियं देवानां॰ गृह्णामीति पंचमं। तथोपभृति पंचानां त्वतूनामित्येतैः
चतुर्भिर्गृहीते। ज्योतिरसी प्रियंमिति पंचमं पुनर्नैर्त्र्यस्त्रणां त्वेति चतुर्गृहीते धामासि प्रियमिति पंचमं॥ उप
भृत्पिहे चतुर्गृहीते गृह्यते इति त्याविन्तिधांतः तदर्थे चतुर्गृहीतस्य पंचगृहीते क्रियमाणे संख्यापूर
णां त्वनष्टगृहीत्वाय त्वष्टोदशवेतिवचनं तन्मतो ग्रहणमात्रांगं न तु होमांगं चतुरवत्तं जुहोतीति
प्रधानसंख्यानुवाद इति सारिधितं नैरेन धिविभागतः तथाध्रुवायां सुप्रजास्त्वायेति चतुर्भिर्गृहीते
नित्येषु विंशेषु धामासीत्यनेनैव पंचमं काम्येक विंशेषु कामायत्वेति पंचमं धामासीति वष्टं धामा।
सीति वेति पक्षे एवैयो विकल्पार्थत्वं अनेनैव चतुर्णामपि चतुर्गृहीतानां पंचपग्रहणां एकविंशेषु विं
शकां मायत्वेति धामासीत्येकविंशमिति सर्वेव्यवस्था। तेषां रूपं वक्ष्यरथार्धेन भूतिगृह्णाती तिसूत्रा

नुरोधात् सर्वास्वित्येतत्स्व त्रपदाच्च सर्वासु संख्यापूरणमन्यथा कथं स्यादिति याज्यानं तु पंचानामवे
वतुः कल्पद्यावर्जनीयः सप्तदशेषु कामाय त्वेति वविंशेषु प्रवेदिथमस्य पंचकल्पः चरोत्वेति द्विः
सुवीर्याय त्वेद्विः भूरस्माकमिति द्विः एकविंशेषु कामाय त्वेत्यसैव द्विराहृतिः न तु भूरस्माकमित्येत
स्येतिज्ञेयं अन्यत्रोक्तएवत्साणामानं त्र्यस वेदामाज्यस्थालीं पूपसिचती कस्योसीतिप्रोक्षतिस्वाहे
त्यंतविमुत्तम्यं त्रेणप्रोशतिवेतिदिरसीतिवोसतितिरिरिति चावहिरसीति वर्हिः स्वाहेत्यभयोरक्षः
पूर्ववत्॥ त्रिरेकैकं। पूर्वानुनोसन्यां त्रिरेकैकमित्युत्तरत्रानुवृत्तिमोभूदिति पुनर्वचनं। अंतर्वेदिस्थुरो
ग्रंथिवर्हिणसाद्यादिवेन्वेन्यग्राणि प्रोक्षान्यंतरिक्षायत्वेति मध्यानि पृथिव्यैत्वेति मूलानि। पुरोभं
गे पूर्वेदिग्रंथिंपस्य तदुर्हिसंन्तद्धमेवे वेद्यामध्यमूर्ध्वाग्रमासाद्य तस्याद्यग्रमध्यमूलानि क्रमेण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सेकृत्सकृतावाञ्जिरेवमंत्रेणोक्षति। स्तम्बयोर्ण्युपयाग्रमूलांत्युपपाययति। बर्हिषा इत्यर्थात्। अग्निहो
त्रवंत्स्यों स्रुचि पूर्ववशिष्टोदकायामग्रभागान्मूलभागांश्च क्रमेण तूष्णीमुपसमीपनीतोदकं पिबंती
वेत्येवं संपादयति॥ मूलाग्रसंस्कारोयं द्वितीयानिर्देशात्। पाययतीति वचनात्सोदकायां तत्पूर्वशेषमु
दकं तूष्णीं शेषं मूले व्युपसिंचतीति कात्यायनः। तंभाशेन्पेनोदकेन षोषाय व इति सहस्रुचा पुरस्तात्त्वत्पं·
च ग्रंथिं प्रस्फक्षति स्रुवाग्निहोत्रहवण्या मोदकया सहवर्तते न इति सहस्रुक्हस्तेः तेन हस्तेन पुरस्तात्पू
र्वभागे ग्रंथेरेव विद्यमानेन प्रत्यगपवर्गं ग्रंथिं प्रस्फक्षति समीपस्थेनें हस्तेनोक्षतीत्यर्थः ग्रंथिं प्रतिउरि
ष्टात्त्रुच्यया बर्हितेन कलेनोदकमंगुल्यग्रैः श्रावयन्तीति फलितोर्थः स्वधा पितृभ्य इति प्रोक्षणएव शेषं नि
नीय दक्षिणास्याः श्रोणेस्तंत नमोन्तरस्याः गच्छेतेति मंत्रांतः दक्षिणास्याः वेदिश्रोणेः सकाशात्तामारभ्योत्तर

स्याः श्रोणेः पर्यन्तं प्रोक्षणीनामुदकशेषं पातयति। पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इदं मिति यजमानं स्मार्त्त उभयोरुद
कस्पर्शः। अवशेषमित्यनेनावशिष्टे स्कंन्ने निनयनलोप इति न्यायविदः। तत्रोदकमन्यत्प्रतिनिधित्वे
न गृहीत्वा निनयतीति सूत्रकृतां मतं। प्रपातेयथिंवि। विष्यति। मुचति स्कंन्ने निनयनलोप इति न्यायवि
दः। विस्रोस्तूपोसीति गृह्णाति॥ प्रस्तरं पुरस्ताद्भागे बर्हिषस्सकाशान्निर्गमयन्प्रस्तरं गृह्णाति हस्तेनाएत
देशायस्त्वे नस्पष्टसुकं व्याहवनीयं प्रतिकर्षन्निवेति॥ नावाचं निएमच्छति॥ अर्वाचं पश्चादपवर्गं निन बर्हिषः
सकाशान्निर्गमयति॥ नोर्ध्वमुद्योमि। ऊर्ध्वं नोपयच्छति। हस्तेन सहनधुनोति। न विकंपयति। कंपनं हस्ते स्थि
त एव प्रस्तरस्य तन्न करोति। कर्षन्निवापयच्छति। बर्हिषः सहकाशाच्छनैरेव वेद्याकर्षन्निव इयन्त्रयच्छरो।
ति। यजमाने॰ अपिसृज्य॥ स्थापयित्वा॥ प्राणापानाभ्यां॰ यच्छति॥ अग्रेणाहवनीयं प्रयच्छति। ब्रात्स्य यजमाना

पा।भयच्छतीत्यनुवृत्तिः यजमानो धारयन्नास्त इति जा जमानेव स्यति॥इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्र
प्रथमः पटलः॥ बर्हिषा वेदिं स्तृणाति। वेदेर्हि विधारत्वेन श्रवणाद्बर्हिषस्तत्संस्कारत्वे प्राप्ताना मंत्रस्य ब
र्हिरर्थरथेत्वेन पर्यवसानाच्चेनः परं वदुच्यतेः गजातं तेनानुष्ठितेनार्थो ह्रेदेस्तरणमेव भवति। तस्मीमे
वेतिवक्तुमिदं सूत्रं बर्हिः शब्दोपद्यपि न संस्कारवचनस्तथापि संस्कृतस्यान्यत्राविनियोगाद्दूवसदनमा
रभ इत्यादि लिंगाच्च प्रकृतमेव बर्हिर्नो श्रवेतेन बर्हिमाच्छादयति। कथमित्यपेक्षिते प्रवोगान्याह। तृणोर्वेदि
मंतर्धायास्त्रणाप्रभुल्वं स्तृणाति। तृणैर्दर्भैरन्तर्हितां कृत्वा तस्यां प्रभुल्वं बर्हिः संनहनेनस्यैव द्वितीयायाप्र
तिपाद्यत्वान्ना श्रवे कृत्वा स्तृणाति विवृत्तनौति वेदेर्दक्षिणपार्श्वे स्त्रणायानिर्ऋतिदिशि मूलं ईशान्ये ग्रंथ्य
उत्तरस्यां स्तृणाति एष्वाच्छादनार्थत्वात्प्रभुत्वमित्यनेनामंत्रत्वमाशंक्य पुनस्तृणातीति धात्वं तरमेव प्र

युक्तं। दक्षिणं वेद्यंतमित्येकेषां। तृणोरन्तर्धायेतत्र प्रागग्रमुदगग्रं वा प्रभुल्वं स्तृणातीत्यनयः। देवबर्हिः
रु॰ पंचधातु वा। स्तृणातीत्यनुवर्तते न बर्हिरिति विपरिणामेनाध्याहारेण च विशेष्यं ज्ञेयं मंत्रे देवबब
र्हिरिति च दर्शनाच्च बर्हिस्तृणाति प्रजा दैवं बर्हिरिति बात्स्त्रणोस्पष्टं द्वितीयांत बर्हिशब्दस्य दृष्टत्वाच्चात्र
यो धातवो भागा अवयवा यस्मिन्बर्हिन तथा तथा पंच तु बर्हिनिधनरूपेण संनद्धं निधनानि त्रिप्रभृ
तिविषमाणि चतुः प्रभृतिसमानि चात द्रूपं बर्हिर्यदा स्तृणोति तदा नियदि त्रीणि पंच वा स्फत्वदा तान्ये
व धातवो यदा चत्वारि स्तुस्तदा चतुर्थे त्रीश्चैव मेलयित्वा त्रिधातु करोति यदा षट् प्रभृति निधनानि स्फ
स्तदाधिकानि त्रिषु पंचसु मेलयित्वा त्रिधातु पंचधातु करोति न त्वैकैकमेव धातुं बर्हिः स्तृणाति। वेदेः प्रा
भागमारभ्य प्रत्यग्भागपर्यंतं विपरीतं वो भयत्राथि पुरोवस्थितानि मूलानि पश्चादवस्थितैरग्रैर्धीतत्वाम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तृणातीत्यन्वयः नत्रानिर्दश्यमनिर्दश्वं दृष्टं यथा भवति तथा स्तृणाति। तदेव पुनर्विशेषितं बहुल
मितिनि विडु नरं स्तृणाति सर्वथा यथा वेदिर्न दृश्यते॥ प्रागपवर्गमित्यनेनोदगपवर्गत्वाव्यावर्त्यते प्रत्यगप
वर्गत्वस्त्वेषो विधीयते विकल्पेन। धानौ धात्तौ मंत्रमावर्तयति। बर्हिषा वेदिं स्तृणातीत्यधिकारादेवेद्युक्
त्वादनाद्यतो प्राप्तायामिदमाह तत्र बर्हिषस्तीर्यमाणत्वेपि तस्यैव मंत्रेण संस्कारः कृतं तथा बर्हिषः सं
स्पृष्टद्रव्यस्यैकत्वेन द्रव्यपृथक्त्वेनावृत्त्यप्राप्तावपि निधनोपाधिना द्रव्यपृथक्त्वं माभूदपि तर्हि धानू
णाधिनैवेति नियमार्थमुक्तं। धानूपाधिस्तीर्यमाणत्वादिति भावः तथा चोर्णाम्रदसमीतिमंत्रेण बर्हि
रेव विस्तीर्णं करोति। बर्हिस्तृणातीति श्रुतेः। एवं चार्थाद्बर्हिषा स्तीर्यमाणेनापि वेदिरप्याच्छादिता भवति तत्
त्रनुमंत्रः तदेवोक्तं बर्हिषा वेदिं स्तृणातीति श्रुत्यंतरेण। स्तृणातेरर्थद्वयं प्राजापाने विस्पष्टयिष्यते ऊर्णा

स्पृष्ट्वा दिमंत्रे लिंगविनियुक्तेरनुमंत्रयते बर्हिस्तीर्यमाणं वेदिस्तीर्यमाणमिति निर्देशेन॥ नत्वास्ति
तयोरर्थभेदे बर्हिस्तीर्णमाणमिति संभवति तेन बर्हिस्तृणातीत्ययं वितन्तनार्थ इति दर्शयति तथा वे
दिंस्तीर्यमाणां स्तीर्णामिति तु बर्हिषा स्तृणात्ययमाच्छादयतीत्ययमर्थ इति दर्शयतीति निश्चितुयः।
ऊर्णाम्रदुत्वा दिया जमानं अनूयाजा। अनूयाजार्थं दधाति॥ धारयन्प्रस्तरमिति वाक्यात्तत्प्रत्ययेन चप
रिधानं गता। उल्मुलेन्वलंतीश्रवैश्वादिशायतन एवानूयाजार्थमिति सकल्प्यदृष्टयैकुर्योदित्यर्थः प्राचीउल्मु
केऽतीवाजसनेकं विधानात्। काष्ठेनाहवनीयं कल्पयित्वा सम्मृद्धं कृत्वा यजमानहस्तात्प्रस्तरं प्रत्यादायतं धा
रयंश्वेवा॥ परिदधातीति यदुक्तं तदाह गंधर्वोसीत्यपरेणा० मध्यं॥ ईडित इति सर्वत्र मंत्रांतः। आहवनीयायत
समीपे पश्चात्स्तीर्ण एव बर्हिषि परिदधातीति श्रुतीनुदृतेः अभ्ययमाहवनीयायतनादधिकाग्रमपि चाहव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नीयमभित्रअभिमुखमध्यमध्यमेन परिधिना संस्पर्शमात्रं कार्यं नो तएव स्वावनियमः उत्तरार्द्धस्य तु परि
धेरग्रत्वं अवमतंन्यूनत्वे स्थितं माहवनीयायतनात्स्यंयस्यसोवायस्तत्तथा परिदधातिमूलं मध्यमः
परिधिसंस्पृष्टं पश्चादेवाधिकमाहवनीयायतनात्कलाग्रं तु यथायतनात्स्वमंभवेत्तथा विधेयं स्पष्टमन्य
त्। ध्रुवोसीत्याद्रियाजमानं। सर्वेत्या॰ मंत्र। अभिशस्त्या इतिमंत्रांतः। अयंपरिधिसहचरितो विधि
सहचरितो विधिर्वाक्यशेषाद्य परिध्यभावात्स्वविकल्पितु नास्ति। बौधायनेनोक्तं सर्वैरणुरत्नात्परिद
धातीति॥ ऊर्ध्वे आघार॰ त्वेतिवा। तमध्वरइत्यंतः उत्तरस्यमायुपेत्वेतिदर्शीमितिविकल्पः। तथैवापरत्वे
वेपिऊर्ध्वेऊर्ध्वाग्रेआयतनएव आघारसमिधौ आघारस्योरधारभूते समिधौ यथाधारयोः क्रियमाण
योस्तयोस्पर्शौ भवेत्तद्दक्षिणोत्तरभावस्तत्परिवपरस्परवेसमा। आघारयोर्विकल्पेन नानाप्रकारता त

दनुसारेणायत्रकुत्रापि दक्षिणोत्तरभावेन रस्याप्येते समिधौ॥ समावन्तं॰ विधृतीकरोति बर्हिषः
इति॰ पंचमी बर्हिषः सकाशाद्विधृति नामके दर्भौ करोति। समौ पूर्वमेव नच्छेदनेन। तविद्यते तर्गभौग
भंभूतास्वि चिर्ययोस्तौ मध्यमाद्बर्हिष इति बोधायनजैमिनिन्यायश्च॥ विशोयंत्रेस्य॰ निदधाति॥ म
ध्येवेदेरित्युक्ते साक्षाद्वेदिसंबंधरति प्रतीतिनिवारणार्थं बर्हिषीत्युक्तं स्पष्टमन्यत् ताविछिनप्रीतिया
जमानं। वस्तृनाऽदयति। सदसिसीदेतिमंत्रांतः॥ तयोर्विधृत्योः। अयंप्रस्तर इति याजमानं स्रुवां तेधा
पित्रष्टव्यो॥ जुहूरसी॰ दंड॥ असीत्यनुषंगो ध्रुवासीत्यस्मात् दक्षिणोवास्मरो। तथैवस्तृत्रे पिदसिनः। प्रिये
सदासिसीदेतिमंत्रांतः। प्रस्तरस्य मूलेः समीयथा जुह्वादंडो भवति स्पष्टमन्यत्। ध्रुवासी॰ अमरं स्पृष्ट्वा
सादयति। उपभृतासं सगोरहिनं। स्पष्टां कृष्णं भोसि शाकरोव॰ सीदेतिवा। गतार्थो। यथावकाशं स्थाली

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मपिसादयति॥ एताश्रुस॰ मंत्रयते। स्रुचां प्रकृतत्वात् स्त्रीलिंगत्वाच्च स्रुचामभिमंत्रणं स्रुवर्जानां कर्मक
रणो मंत्रः स्रुववर्जं॥ स्रुच इत्यायस्तं वेन स्पष्टमुक्तं। विस्रू निस्य॰ ज्ञानि॥ अभिमंत्रयत इति पूर्वस्मात्।
उत्तरविध्यर्थपरिभाषामारचयति। स्रुवेण गार्हपत्यो॰ नीयेकरोतीति शेषः। गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः सं
बंधेन यानि आज्येन प्रयोजनानि तेश्वाज्यार्थोल्लानाज्यस्थाल्याज्यएवाज्येन तथा स्रुवेणाय आज्या। थी
स्लानपिस्थालीगतेनैव करोतीति नियम्यते। आहवनीये जुह्वेति परिभाषाप्रमस्यानुवादः पे आज्या
र्थोः ताः स्रुवाया एव सकाशात् जुहुवेति नियम्यते। अयमाशयः सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यध्रुवा
माज्यमिति वाक्यसेषादुत्सर्गेसति तथा जांमवै दिग्गृहीतस्य प्रतीचीनं हरंतीति श्रुतिप्रसत्तं बद्धिर्ति
ननस्रुदक्षिणाग्निगार्हपत्योर्ध्रुवस्यनेतुयशक्यत्वात्स्थाल्याइत्युक्तं। स्रुवेणेति भिन्नो नियतः तेनह

॰ योरग्न्योर्होमा जुह्वा अपि क्रियमाणाः स्थाल्या एव स्रुवेण हविः प्रत्यभिघारणप्रस्थरवर्हिः समंजनप्राशि
त्रयजमानभागेडापर्वोज्ज्वनाज्येडानर्वणहोमसबंधान्दमाज्यस्थाल्या एवाभिघारणप्रस्थरवर्हिः स
मंजनप्राशित्रयजमानभागेडापर्वोत्तरत्र आहवनीयआहुतयोजुह्वाहूयंते इति परिभाषया न एव सिद्धं तत्स
वोर्धदर्शपूर्णमासप्रकरणेतु तत्रस्थी। ध्रौवमाज्यस्थाल्या एवा नियम्यते अर्थशाद्वेन वोपस्तरणमपि ध्रुवाया ए
वनियम्यते। कात्यायनादयस्तु उपस्तरणाभिघारणमाज्यस्थाल्या एवेति तत्रैष्टयाचार्यस्येत्युक्तं। कुतः य
त उपस्तरणाभिघारणे जुह्वा आहवनीय एव प्रयोजनभावं भजेते न वदानाहुतेः पश्चात्सर्वे चैव स्यानि प्रथमा
घारेयद्यष्मनेननप्राप्तिस्तथापि वचनेन भविष्यति। एवमन्यदपि तेयं मितिक प्रायश्चित्तं तु गार्हपत्यदक्षिणा
ग्न्यो जुहेवसमाप्नया। येषां स्रुवेणेति वचनं तेषामेवन त्येतिज्ञेयां। अत्र तौ स्थापनः च्ययादनेदक्षिणेनाज्यस्थे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लीमस्तकं वा सव्येन दारुपात्रीमिति॥ इदमहं दद्योहति। अल्पपाकमउक्तः पुरोडाशग्रहणं सान्नाय्यनि
वृत्त्यर्थं। पुरोडाशपात्रीति शेषः। सर्पिज्योतिःयनेत्। स्योनंते० तस्मीमुत्तरं। यात्र्यामिति सप्तम्याः अधिकर
णत्वमुक्तं न संस्कार्यत्वं। उपस्तीर्यैनित्यपाणकस्यार्थे उपस्तीर्याभिघार्येद्वितीयस्यार्थे उपस्तीर्याभिघारयेदि
तिकांडानुसमयउक्तः। यन्नयेजुष्टमिति लिंगादाग्नेयमित्युक्तं प्रकृतानूहाभावाद्दक्षिणाग्निरणस्य सर्वे हवि
रर्थत्वेन अप्रयपाणत्वाच्च तस्मीमुत्तरमिति निर्देशात्पुरोडाशमेव। अत्र दक्षिणांतस्मीमुत्तरमिति वक्तव्ये
लिंगप्रदर्शनार्थमाग्नेयमित्युक्तं तेन दक्षिणोत्तरदेशभेदः स्थापितः। द्वितीयं सान्नाय्येन त्राह। यस्त
आ० मन्यमिति स्मृतं। प्रातर्दोहं। सान्नाय्यधर्मे पूर्वकलात्याभिर्मेत्रस्य। अभिघारयन्नीत्यनुवर्तते। आर्द्रः
प्रथ० प्रत्यभिदत्तपयावर्तयत॥ मध्येऽश्नन्त मितिव्यवधानेनुकृत्यसंभवात्पुरोडाशग्रहणं। कपालयोग

दुक्तस्य अन्यत्रस्थापयति कस्मिंश्चित्पात्रे दक्षिणेन हस्तेन भस्मपरिमार्जनं क्रियते यदा च तदा त
त्रस्थापनेन संभवति तस्माद्दादत्त इति नोक्तं। वामेन विना विधानं स्तरणं न संभवति यथा न पर्या
वर्तते यथा च भिद्यते तथा संपादयन्नुद्वासयति। वेदेन भस्म प्रमृज्य। पुरोडाशान्नग्नं भस्म परिमृ
ज्य परितो गमय्य॥ तस्मिन्सीद० पात्र्यां निदधाति॥ प्रकृतत्वात्पुरोडाशमेव। उपस्तरणस्यादृष्टार्थत्वनि
वारणायोपस्तीर्णा इत्युक्तं सदनं घनमेव स्योनं ते सदनं करोमीति मंत्रलिंगात्तस्मिन्सीदेस्मत्वीलिंग नि
र्देशाच्च न पात्र्या अधिकरणता अत एव न पात्रीसंस्कारार्थमुपस्तरणं किंतु पात्र्यां पदुत्तीर्णमाज्यं तत्र नि
दधाति स्थापयति। उद्वासन प्रभृति कांडानुसमयेन कार्यं तथैव द्वितीयेग्रहणं सादनांतोमितिकानाचा
स्मृतेर्विच्छेदात्पुनः पुनर्मंत्रेणाभाव्यमिति न्यायेन पूर्वेन्यायबाधो भविष्यतीत्याशंक्य तु तस्यैव न्यायस्यानु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाइतित्तदपिनोक्तंब्राह्मणेसमुच्चयक्रमश्चक्रमसिद्धोतिरसितेजोसीत्याहरूपमेवास्थितिन्महिमानं॰
व्याष्टेक्रियेजुषात्रयइमेलोकाएषांलोकानांयास्मेत्रिस्त्रियाष्टद्वियज्ञः अथोमेधमत्वायेतिसमुच्चयपा
ठोअस्त्वेतियजुषेत्येकवचनेनचसमुच्चयंप्रतिपाद्यंनित्रिर्युषेत्यनुवादोप्यर्थवादान्वयायार्थवादेन
चादृष्टसंस्कारत्वावगतिःप्रयोजनंअन्यथाप्यगनपलापकर्षणमारोत्रेदृष्टेसंभवत्यदृष्टकल्पनानन्या
य्येतिप्राप्नुयात्तन्माभूदेषांलोकानामप्रेमेधमत्वायेतिद्वाभ्यांप्रयोजनस्यदर्शितत्वात्तअदृष्टसंस्कारत्ता
नुवादप्रयोजनमितिसर्वमवदातंभाष्यमप्येवंयोप्यएतैःसमुदितैर्मंत्रैःप्रतिमंत्रंत्रयात्मकमितिपुन
राहृत्याहृत्योक्तानि।एवमनुक्रमः आज्यस्याल्यांपवीत्रेपश्चाद्भागमारभ्यप्राग्भागंनीत्वापुनःपश्चा
द्भागमानी।यत्ततोमंत्रेणोक्तानिपुनरूर्द्धरेवमेवनवप्रत्यंगपवर्गत्वमन्याप्यमितिवाक्यशक्त्यैवप्रत्यग

पवर्ता विहितोन्मर्गस्पबाधोकाभवेत।ब्राह्मणे।पुनराहारंएवमिनहिप्राणापानौसंचरतः इतिप्राणा
पानरूपयोः पवित्रयोः संचारउक्तः प्राणोहिप्रागपवर्गसंचरतितस्यमुखनासिकनिरोधेननिरोधो
यतः अपानः प्रत्यगपवर्गेतस्यनिरोधोअपान।द्वारनिरोधायत्तोदृश्यतेतस्मात्प्राणापानगतिभ्यां
क्रमिकाभ्यांपुनराहारेप्रत्यगपवर्गत्वानिवार्यति।पुनराहारमितिणमुलप्रत्ययात्तं।पुनराहारे
णसमुत्पवनस्यमंत्रोपितेननपुनराहारेमंत्रसंबंधः तूष्णीमेवकृत्वामंत्रेणोत्पवनं।उभयोत्पवनंमं
संबंधियाजमानमङ्गिरस्यमित्यादि।देवोवइतित्रिवः प्रोक्षणीः उत्पूनातीतिसंबंध्यतेपञ्चोगाप
त्रेतिस्पष्टंब्राह्मणेउक्तंज्ञेयंपुनराहारमितितानुवर्ततेत्रिरितित्यनुवर्तयितुंशक्यंपुनस्त्रीरित्य
भिधानात्रिरेवनपुनराहारमितित्यर्थः।आपोरेतकृतपिप्रीतमधात्तमंत्रानिषद्स्यायामन्तृणी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यमानाइति वा। प्रोक्षणपुत्यवनेनैकल्पिकः। अंतर्वेद्याज्यानि गृह्णाति। स्रुवं चेदिमध्ये धारयित्वा गृह्णाती
त्यर्थः धर्मान्तरं प्रतिज्ञामात्रोक्तं स्रुवेणानिद्धासिनाः गृह्णातीत्यनुवृत्तिः निष्कासः शेषोऽस्तीति नि
ष्कासीत्तथा न भवतीति तेन पूर्वशेष इति रहितेनेत्यर्थः। वेदेनोपयम्य॥ स्रुचमिति शेषः वामेन सव्येदास्रु
चं धारयन् दक्षिणेन स्रुवमित्यर्थः प्राप्तं। बौधायनेन तथैवोक्तं वेदे प्रतिष्ठाप्य गृह्णातेइति। चतुः पंचवा
जुह्वां गृह्णात्यष्टौ दशवोपभृति यथा जुह्वामेवं ध्रुवायां अप्यवमपस्य द्वयमेव सर्वाणि चतुर्गृहीता
न्येव पंचगृहीतान्येवा षोडशान्याज्यानि विन्यायनेनोक्तं वचनादिति च। यदा यवमयः पुरोडाशस्त
दा व्रीहीणामिति मंत्रलिंगविरोधान्न मंत्रस्तूष्णीमेव विधानं तथैव वैखानसेन स्पष्टमुक्तं। व्रीहिमति
निधीयवमये स्त्येव ममंत्रः। एवं विकृतिष्वपि द्रष्टव्यं। परिहितीयं तृतीयं त्वनंतरं दानोपस्तरणं हिनापंयस्तत्र्यात्मे

त्यभिघार्येदःहेत्यृद्वासयति॥ सायंदोहेन सहैकव्याख्यातं॥ उद्भृतिः दधि० द्वासयति॥ कांडानुसमया
र्थमेकैकशः इत्युक्तं संख्यायोद्वासयतीति स्रुतौ यौवा विपर्ययमुक्तं त्वात्प्रत्यपार्थेन तल्पया। तत्रैव शाखांतरीय
मुपसंहृतं स्यादेवापि भिघार्येति॥ एकमेवाभिघार्य तदेव संख्यायोद्वासयतीत्यवगमात्। त्वाश्रुतौ कृतः
कांडानुसमयो दर्शितः। अन्यथैकैकश इत्यनर्थकं बहुवचनात्तेनैकप्रातिपदिकेनैकद्रव्यनामप्रतीयते।
तथात्विकल्पयातानं। संख्यायोद्वासयतीति संख्यासंपन्नेनोद्वासनमुक्तं संख्यापनं चत्वेव तस्यैव पाउ
द्वासनसाधनताव धानात्। उद्वासनमंत्रविधानार्थं संख्यायेत्युक्तं संख्याशब्देन मंत्रेण सन्तु वैखानसे
नोक्तः एकं द्वे त्रीणीत्यादिभिर्विनितित्तनत्क प्रत्येकमेव संख्यामंत्रो भिन्नः तेन वोद्वासनमेकैकस्यैवाप
द्यपिकपालानीत्येकद्रव्यत्वेन सकृन्मंत्रो भवेत्तथापि वचनादभिघारणमपि तल्पया अभिघारणं गमे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वोल्कैककश इत्यनेनयदुद्वास्यतेकपालंनदेवाभिघार्मेतीसंयुक्तत्वंप्रदर्शितंतथाचप्रथममसो
द्वासनेनद्वितीयाभिघारणंव्यवहितमितिकृत्वापुनः। द्वितीयाभिघारणंमंत्रेणैवकार्यमितिद
र्शितंतथाचाभिघारणमुद्वासनंचप्रतिकपालंकांडानुसमयेन। अत्रैकेचिद्याख्यानाएवदंति
एकंद्वेत्री॥णीतिसंख्यानप्रत्येकंकपाननिष्ठतिप्रथमंद्वितीयंतृतीयमितिसंख्यास्विप्रकारेणसं
ख्योच्चारणमितितन्नप्रथमापेक्षयाद्वितीयेद्वित्वेपिप्रथमजनवाकमिषेविस्तुस्ताञ्चोतित्मा
दृभिद्वितीयाद्विपिप्राधान्यमेवमत्रापि॥देवस्त्वा०शमनक्ति॥पुरोडाशप्रन्नप्रहणंसान्नायनिष्ठ
त्यर्थेष्टकवचनंमंत्रावत्पर्थंच्यनक्तिस्निग्धीकरोतितथाचेदीमलंकरणशब्देनानुवदिष्यति।कपम
नक्तीत्यत्रैवा।दिशिनृष्टि॥सकृत्प्रकृमेष्टघनमपरिवर्गमणिकापमुपरिष्टाद्भ्यञ्ज०पानक्ति॥पुरोडाशमि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts